

Оксана Савицька

СПЕКУЛЯЦІЯ ЯК ПОВСЯКДЕННЕ ЯВИЩЕ В ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГОВА У ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1943–1953 рр.)

У статті розкрито суть спекуляції як повсякденної практики виживання в умовах післявоєнної розрухи. Проаналізовано різновиди масових спекуляцій в умовах складної економічної ситуації та низького життєвого рівня населення. Схарактеризовано стратегії пристосування до умов життя шляхом використання різних спекулятивних схем, які реалізовувало населення в умовах недостатнього і нерівномірного споживчого забезпечення у період післявоєнної відбудови.

Ключові слова: спекуляція, Чернігів, повсякденне життя, «надомники», самогоніваріння.

Друга світова війна внесла суттєві корективи в повсякденне життя радянського суспільства. Складна економічна ситуація, низька купівельна спроможність населення, безробіття, збільшення кількості малозабезпечених верств населення – ці обставини створювали суттєві перепони на шляху до задоволення потреб в харчуванні і товарах першої необхідності та змушували місцеве населення пристосовуватися до скрутних побутових умов і вибудовувати власні стратегії виживання. За таких обставин набула поширення спекуляція, суть якої зводилася до продажу дефіцитних товарів й отримання прибутку з різниці між витратами на закупівлю або виробництво товару і роздрібною ціною. Виникала необхідність у винайденні способів, за допомогою яких можна було знайти необхідний товар і заволодіти ним. Спекуляція стала одним із явищ повсякденного виживання населення і пристосування до нелегких умов життя, що надає цій проблемі в рамках історії післявоєнної повсякденності особливої актуальності.

В історіографії проблема спекуляції не знайшла комплексного висвітлення. Зокрема, в роботі С. Богданова [1] показано спекуляцію як один із найпоширеніших господарських злочинів в СРСР у перші післявоєнні роки, проаналізовано основні причини стійкого відтворення її в радянському суспільстві на різних етапах його історії, з'ясовано особливості цього явища в 1945–1953 рр., схарактеризовано соціальний склад спекулянтів, а також заходи Радянської держави у боротьбі з ними. Останнім часом активізувалося вивчення історії повсякденності радянського суспільства повоєнного часу. Зокрема, Т. Вронська проаналізувала проблеми життя та побуту міського населення на визволеній території України в період Другої світової війни [2]. І. Перехрест визначила збитки, завдані окупантами здоров'ю населення та всій системі медичного обслуговування [21]. Л. Ковпак узагальнила відомості про соціально-побутові умови життя населення України у повоєнний період [19]. О. Ісайкіна детально описала побут і дозвілля городян у 1945–1953 рр., приділивши особливу увагу повсякденним практикам [17]. Окремі аспекти повсякденності саме чернігівців висвітлено в роботах А. Карнабиди [18], М. Яцури [24], І. Єдомахи [25],

© Савицька Оксана Олександрівна – аспірант кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

В. Леуса [20], В. Руденка [22] та В. Сапона [23]. Головну увагу автори зосередили на процесах відбудови міста та відновленні міської інфраструктури. Натомість залучення нових документів уможливило розкриття маловідомих сторін реалій повсякденності повоєнного Чернігова, зокрема спекуляції як однієї з складових стратегій виживання.

Після визволення Чернігова від фашистських загарбників 21 вересня 1943 р. місто почало переходити на мирні рейки життя. Через пріоритет забезпечення потреб фронту, в тилу склався значний дефіцит товарів. Нестача харчів, одягу, взуття та брак товарів першої необхідності обумовили спосіб життя городян на звільнених територіях – люди постійно знаходились у пошуку засобів до існування. У таких умовах поширювалася спекуляція.

Чернігівською обласною прокуратурою було проведено узагальнення справ про спекуляцію з 1 січня по 1 липня 1944 р., в результаті чого було визначено найбільш розповсюджені предмети спекуляцій [6, арк. 82]: промтовари (трикотаж, взуття тощо), продтовари (цукор, сода, сіль, мука), галантерея (нитки, голки), медикаменти, самогон. Спекулянтами на ринках часто-густо були інваліди війни, які фізично не могли працювати і були вимушені вишукувати альтернативні способи заробітку на прожиття; дружини військовослужбовців, на утриманні яких були малолітні діти; переселенців з інших областей, особливо з Москви, які привозили з собою дефіцитні товари; працівники торгівлі, які займалися скуповуванням та перепродажем дефіцитних товарів; безробітні, що не мали засобів для існування та ін. Усі категорії спекулянтів користувалися своїми особливими схемами, зважаючи на власні можливості та потреби споживачів. В основному спекуляції промисловими та продовольчими товарами мали місце за рахунок скуповування дефіцитних товарів першої необхідності у Москві, Ленінграді, Києві та інших великих містах [8, арк. 13].

Зокрема, у червні 1944 р. на ринку Чернігова при спробі продажу промислових товарів був затриманий мешканець м. Химки, що у Підмосков'ї, Мирський, у якого було вилучено 42 метри тканин, трикотажних товарів та 15000 крб., виручених за проданий товар. Слідством було встановлено, що Мирський, працюючи на посаді директора клубу авіазаводу, отримав від дирекції заводу свідоцтво про відрадження до Чернігова, нібито за сімейними обставинами, а фактично прибув з метою спекуляції разом зі своєю тещею пані Федосеєвою. Після арешту Мирського і Федосеєвої до Чернігова прибув представник заводу Тікунов, який привіз правоохоронцям клопотання від директора підприємства про звільнення Мирського з-під варті. Отримавши відмову, наступного дня Тікунов був затриманий на ринку Чернігова при спробі продати промислові товари. При арешті у нього було вилучено 72 метри тканин, 20 одиниць трикотажних виробів та 11000 крб. [6, арк. 82 зв.].

Безробітні Лобко та Дюба займалися спекуляцією сірниками, які вони купували в м. Ново-Беліці Гомельської обл. і продавали партіями по 200-300 коробок вартістю по 2 крб. за коробку. При обшуку в квартирі Лобко було вилучено 2500 коробок сірників. Слідством було встановлено, що протягом 1947 р. вони вдвох привезли в м. Чернігів 20000 коробок сірників [15, арк. 23].

Чернігівець Тарасенко систематично їздив до Мінська, де купував дріжджі по 10 крб. за кілограм, а на ринку в Чернігові перепродував їх по 40–50 крб. за кілограм. При обшуку в нього вилучено близько 13 кг дріжджів [15, арк. 72–73].

Значна кількість продовольчих і промислових товарів викрадалася з баз чи торгових точок і перепродувалася через спекулянтів [14, арк. 25]. Наприклад, директор культури обласного споживчого союзу Браверман, товарознавець Стародумов та завскладом культури Даниленко за домовленістю викрали з бази шкільні зошити, швейні машини, велосипеди, фотопапір та ін., частину з яких продали своїм приятелям, а частину – на ринку через спекулянтів. Протягом листопада та грудня 1947 р. ними було вкрадено 4000 шт. зошитів, які були продані на ринку м. Чернігова по 2 крб. за зошит [15, арк. 20].

Місцева жителька Кузнецова, маючи патент на торгівлю дрібною галантереєю, продала за завищеними цінами більше 300 метрів тканин і 200 котушок ниток, украдених зі складу. Чернігівка Лопата також мала патент на торгівлю галантереєю, а займалася скупкою виробів з золота [6, арк. 83].

У роки війни досить широкого розповсюдження набула торгівля медикаментами. Подібна незаконна та безконтрольна торгівля тоді вважалася явищем соціально-небезпечним. Крім того, перепродаж медикаментів сприяв їхньому розкраданню з лікувальних закладів та аптек й зловживанню ними [10, арк. 1].

Окремою групою спекулянтів були посадові особи, які мали додаткові можливості для спекуляцій. Як правило, спекуляції у виконанні цих осіб були в особливо великих розмірах. Так, безробітні мешканки Чернігова Красиловець та П'ята в 1946 р. займалися спекуляцією тканини та мила у великих розмірах. Перебуваючи у змові із завідувачем бази Островським та завідувачем магазину Дрончак, вони приймали вкрадену тканину та мило і реалізовували їх на місцевих ринках [8, арк. 17].

У період нормованого постачання особливе місце посідала спекуляція та зловживання в справі розподілу та видачі продовольчих та промислових карток, якою займалися співробітники органів торгівлі, карткового бюро та споживчої кооперації [11, арк. 57]. Зокрема, в 1947 р. завідувач магазину Гольдберг за домовленістю з контролером міського карткового бюро Целіком займалися крадіжкою отоварених талонів на хліб, цукор, жири та м'ясо. Викрадені талони вони повторно отоварювали, а отримані продукти привласнювали. Ними було вкрадено талонів на 420 кг хліба, 48 кг цукру, 40 кг жирів, 24 кг м'яса [8, арк. 106].

Співробітниця обласної санітарно-епідеміологічної станції Зелінська була уповноважена адміністрацією отримувати в міському картковому бюро картки для працівників, а також отоварювати їх і відпускати хліб. Виконуючи ці доручення, Зелінська вписувала до відомості на отримання карток осіб, які в установі вже не працювали, а також не здавала в карткове бюро картки, вилучені у осіб, які були звільнені з роботи. На отримані таким чином картки Зелінська отоварювала хліб. Крім того, при відпуску хліба співробітникам вона систематично недодавала по 20–25 грамів хліба від 500 грам установленої норми. Всього вона вкрала у держави 438 кг хліба, ринкова вартість якого становила 14160 крб., та у своїх співробітників 438 кг хліба. Крадений хліб Зелінська продавала на базарі по 35-40 крб. за 1 кг. При обшуку у неї було вилучено 22458 крб. [7, арк. 38].

Подібні до спекуляції схеми використовувались посадовцями для оплати підрядних робіт. Дехто з керівників установ та організацій за домовленістю з водіями військових частин перевозили вантажі, за що розраховувалися «натурою» – горілкою, спиртом, пивом. Зокрема, для лікєро-горілкового заводу Чернігова за період з 4 листопада по 9 грудня 1943 р. на 8 автомашинах, що належали військовим частинам, було перевезено спирт з Шабалинського спиртозаводу, за що дирекція сплатила водіям горілкою та спиртом у розмірі 237 літрів на суму 22322 руб. [6, арк. 5].

В умовах тотального безробіття в перші післявоєнні роки в Чернігові набули поширення та розвитку кустарні промисли (фотографи, лікарі, які займалися виключно приватною практикою [4, арк. 6 зв.], чоботарі, шевці [5, арк. 7 зв.] та ін.). Освоюючи різноманітні ремесла, городяни намагалися заробити собі на життя. Приватні торговці займалися переважно дрібною торгівлею з ручних кошків чи лотків [4, арк. 6 зв.]. Для заняття промислами та торгівлею приватній особі необхідно було зареєструватися і отримати свідоцтво для легальної праці, сплачуючи при цьому доволі значні податки. Для збільшення своїх прибутків значна кількість кустарів та приватних торговців працювала нелегально, приховуючи свої доходи. Частині кустарів вдавалося працювати вдома і в артілі одночасно. Їх називали «надомниками» [4, арк. 6 зв.]. Вони під вивіскою артілі займалися приватним промислом, отримуючи зарплатню та хлібні картки. Зокрема, в 1945 р. загальна кількість «надомників» у таких організаціях Чернігова, як Спецторг, Воєнторг, Промкоопшвей, різноманітних «ОРСах» (відділи робітничого постачання. – Авт.) становила понад 300 осіб [5, арк. 8]. Так, в чернігівській артілі «Кооптранс» в якості перевізників лому були працевлаштовані чотири брати Судакови, які від імені артілі систематично купували коней та продавали їх у колгоспах. У колгоспах купували сіно з розрахунку 600 крб. за тону, а в артілі продавали по 1250 крб. за тону. За незначний період брати отримали з артілі 251000 крб. незаконного прибутку [16, арк. 36].

«Надомник» Спецторгу чоботар Павленко щомісяця перевиконував план. Однак у ході перевірки було встановлено, що його роботу, згідно з планом артілі, виконували два учні, а особисто він виготовляв взуття для продажу на ринку та на замовлення приватних осіб. Обшуком у нього було виявлено 10 пар взуття, виготовлених ним для продажу [5, арк. 8].

Після війни у Чернігові було відкрито фотографію від імені артілі «Прогрес». Господарем цієї артілі був колишній власник одного з фотосалонів Чернігова Гольдфайн. Членами цієї артілі працювали його брат та син. Обладнання артілі належало особисто Гольдфайну, за що він отримував винагороду. У 1948 р. зазначені члени артілі отримали 51767 крб. зарплати. Крім того, Гольдфайн отримував за завідування фотографією по 300 крб. на місяць. З 1948 р. книжки з квитанціями на виготовлення фотографій до бухгалтерії артілі не здавалися, що красномовно вказувало на факт присвоєння значних коштів [16, арк. 36].

Не менш масштабним засобом спекуляції в роки війни та складні післявоєнні роки було самогоноваріння. Вже в листопаді 1943 р. у Чернігівській області населення в масовому порядку займалося самогоноварінням та спекулювало ним. Владні установи переймалися цією проблемою, враховуючи, що на самогоноваріння витрачалось чимало хліба та цукрових буряків. З огляду на скрутне економічне становище, більшість цієї сировини розкрадалась або приховувалась від здачі державі внаслідок відсутності належної охорони сховищ, а також з місць збирання врожаю цукрових буряків, під час транспортування залізницею [13, арк. 17]. Тому осіб, які займалися самогоноварінням з метою збуту, а також виготовленням, зберіганням, ремонтом та збутом апаратів для самогоноваріння, притягували до відповідальності [9, арк. 5]. Під час війни самогон був предметом обміну з військовослужбовцями. Військові міняли на самогон обмундирування, продукти, що були передбачені для постачання особового складу (консерви, цукор, сіль та ін.). Все це породжувало випадки масового розкрадання військового майна та споювання військовослужбовців і зниження дисципліни. Під час п'ятик окремі начальники колон, водії затримували своєчасне постачання військам боєприпасів та продовольства. На ґрунті пияцтва траплялись випадки вбивств, тяжких поранень та хуліганства [9, арк. 15]. З огляду на це воєнна рада I-го Українського фронту 15 грудня 1943 р. ухвалив постанову № 00185 «Про заходи боротьби з самогоноварінням», згідно з якою особи, які займалися самогоноварінням та продажем самогону, підлягали арешту строком на 6 місяців або штрафу до 3000 крб. [9, арк. 14]. 22 листопада 1943 р. Чернігівською обласною прокуратурою була ухвалена директива всім міським і районним прокурорам області «Про боротьбу з самогоноварінням». Цією директивою було запропоновано осіб, які займалися приготуванням самогону з метою продажу, а також виготовленням, зберіганням, ремонтом і продажем апаратів для самогоноваріння, притягувати до кримінальної відповідальності [3, арк. 43]. Після закінчення війни самогоноваріння як промисел не зникло. Зокрема, у лютому 1948 р. в Чернігівській області самогоноваріння набуло значних розмірів, а боротьба з ним велась неефективно [13, арк. 3]. Зокрема, в Чернігові спекуляція самогоном набула значних масштабів, проте за перший квартал 1948 р. не було порушено жодної кримінальної справи [14, арк. 22]. Тому постановою Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1948 р. за виготовлення та зберігання самогону з метою збуту, а також виготовлення і збут апаратів для виготовлення самогону, було введено кримінальну відповідальність – ув'язнення у виправно-трудовий табір терміном від 6 до 7 років з конфіскацією майна; за виготовлення самогону без мети збуту – позбавлення волі на строк від одного до двох років з конфіскацією самогону та засобів для його виготовлення [13, арк. 28]. Проте навіть такі заходи не покращили ситуації. Розглядаючи в суді кримінальні справи про самогоноваріння, судді зіштовхувалися з тим, що вони не могли достовірно з'ясувати, чи було у підсудних виявлено та вилучено самогон чи закваску, оскільки вони знищувалися без проведення відповідних аналізів. Відтак, часто-густо суд не мав достатніх підстав вирішити питання щодо вини підсудного й не міг покарати його за законом [16, арк. 18].

Проведення грошової реформи в грудні 1947 р. дало поштовх для появи нового виду спекуляції – придбання великих обсягів товарів і продуктів у період проведення реформи з метою заощадження великих сум грошей [13, арк. 4]. Окремі особи, особливо спекулянти, масово скуповували продтовари, передусім ті, ціни на які не знижувалися (горілка, вино, цигарки й ін.), з метою збереження коштів після введення нових грошей. Спекулянти, за домовленістю з працівниками торгівлі, вкладали значні суми грошей старого зразка за нібито куплений товар, щоб згодом отримати гроші нового зразка від реалізації товару. Дехто з працівників торгівлі приховували від обліку товари, які знаходилися в магазинах, показували їх реалізованими, а отримані від спекулянтів кошти вносили як виручку від проданого товару. Користуючись безкартковою торгівлею, траплялися випадки приховування товарів працівниками магазинів від покупців з метою наступного продажу їх спекулянтам [12, арк. 87]. Так, наприклад, директор Чернігівського лікєро-горілочного заводу Величко після оприлюднення постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. «Про грошову реформу та відміну карток на промислові та продовольчі товари», прагнучи зберегти власні гроші, викликав до себе завідувача магазином № 21 Міськторгу, який знаходився на території заводу, Демченко і запропонував їй взяти з заводу горілку і продати йому та іншим особам, а гроші здати в касу як виручені від реалізації товару. Пані Демченко дала на те свою згоду. Горілку було продано через склад готової продукції заводу особам, особисто вказаним директором Величком. Сам він уніс на горілку 20000 крб., а пані Демченко – 5300 крб. У результаті цієї оборудки було продано горілки на суму 97996 крб. [15, арк. 76–77].

Таким чином, в умовах повоєнної розрухи та економічного колапсу спекуляція набула свого поширення, зокрема і в Чернігові. Внаслідок того виокремились групи людей, для яких спекуляція стала способом виживання – інваліди, вдови з малолітніми дітьми, діти-сироти та безробітні. Саме вони стали головними «носіями» та «розповсюджувачами» цього явища. Окремою категорією спекулянтів стали нечисті на руку посадовці, які користувались службовим становищем для особистого збагачення. Предметом спекуляції найчастіше ставали товари першої необхідності, на які існував підвищений попит. Значного поширення набула практика «надомництва», яка багатьом кустарям та приватним торговцям давала можливість зловживати своїм становищем. Не менш масштабних розмірів набуло самогоноваріння, яке поступово із способу вироблення продукту на обмін переросло в масове виробництво з метою продажу. Поява цих явищ додатковий раз свідчить про намагання населення пристосуватись до складних реалій повсякденного життя повоєнного періоду. Боротьба зі спекулянтами, розгорнута від часу її перших проявів, особливо успіху не мала, а спекуляція поступово перетворювалась на повсякденну практику й згодом стала неодмінною рисою менталітету.

1. Богданов С.В. Спекуляція в СРСР в 1945-1953 гг.: причины, масштабы, особенности / С.В. Богданов // Новый исторический вестник. – № 22. – 2009. – С. 16–21.
2. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 83 с.
3. Держархів Чернігівської області, ф.П-470, оп. 5, спр. 242.
4. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп. 3, спр. 5.
5. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп. 3, спр. 49.
6. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2.
7. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 7.
8. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 19.
9. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2676.
10. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2693.
11. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2712.
12. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2725.
13. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2750.

14. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2751.
15. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2752.
16. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4999, оп. 2, спр. 2758.
17. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – Київ, 2006. – 240 с.
18. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно - історичний нарис. – 2-е вид., перероб. і доп. / А.А.Карнабіда. – Київ: Будівельник, 1980. – 128 с.
19. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
20. Леус В.М. Чернігів. Погляд через століття / В.М. Леус. – Київ: «Мистецтво», 1990. – 168 с.
21. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Перехрест; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2007. – 291 арк.
22. Руденок В.Я. Чернигов: из века в век / В.Я. Руденок. – Чернигов, 2007. – 48 с.
23. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 128 с.
24. Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини / М.Т. Яцура. – К., 1968. – 169 с.
25. Яцура М.Т. Чернігів: Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – Київ: Радянська школа, 1958. – 136 с.

В статтє раскрыта суть спекуляциї как повседневной практики выживания в условиях послевоенной разрухи. Проанализированы разновидности массовых спекуляций в условиях сложной экономической ситуации и низкого жизненного уровня населения. Охарактеризованы стратегии приспособления к условиям жизни путем использования различных спекулятивных схем, которые реализовывало населения в условиях недостаточного и неравномерного потребительского обеспечения в военное время на освобожденных от оккупантов территориях в период послевоенного восстановления.

Ключевые слова: спекуляция, Чернигов, повседневная жизнь, «надомники», самогонование.

Oksana Savitskaya (Chernihiv, Ukraine). Speculation as an everyday aspect of Chernihiv's life in the post-war decades (1943-1953.)

The article reveals the essence of speculation as of practice everyday survival in the post-war devastation. Particularly marked specificity speculation in war and post-war reconstruction. The article outlined the most common objects of speculation. Outlines the basic sectors of the population who resorted to speculative schemes. Analyzed variations massive speculative schemes in low living standards. Particular attention is paid to the description of speculation by buying deficient of essential goods and reselling them at inflated prices. Separately considered types and features speculation committed by officials. Analyzed speculation and abuse in the case of the issuance and distribution of food and manufactured cards. Highlights the use of speculation by officials to pay for contract work. Considered the illegal scheme of artisans and private traders to make a profit. Separately analyzed making moonshine for sale. Solved speculative schemes during the currency reform in 1947.

Keywords: speculation, Chernihiv, everyday life, «homeworkers», moonshining.